

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

CLASSIS I, VOL. 6

A KALOCSAI ÉRSEKSÉG ÉVSZÁZADAI

Tanulmányok

Szerkesztette

KANÁSZ VIKTOR & SÁGI GYÖRGY

BUDAPEST

2024

KÓDEX? TÖREDÉK?

A kalocsai főszékesegyházi könyvtár Ms. 19 jelzetű breviárium¹

Kalocsa középkori káptalani és érseki könyvtárához tartozó könyveknek, amelyeknek száma a 16. századra elérte a 300–400 kötetet, a nagy része az oszmán uralom alatt elpusztult, a könyvtárból menekített kötetek közül összesen két ősnymtatvány került vissza Kalocsára a 20. század elején.² A török kiűzése után, a 18. század elejétől újra gyarapodó káptalani könyvtárat Patachich Ádám 1782-ben egyesítette a saját könyvtárával, amely jelentős gyűjtemény volt már nagyváradi püspöksége idején is. Patachich a végrendeletében a kalocsai érsekekre és a főszékeskáptalanra bízta a könyvtárát, és könyvtáros alkalmazására is jelentős pénzösszeget hagyott.³ Ebben az értelemben őt nevezhetjük a ma ismert Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár alapítójának. Patachich kalocsai érsekként vásárolta a tanulmányban bemutatandó breviáriumot is.⁴ Feltehetően Kübler Ignácól, a bécsi könyvvásárlások-beli ügynökétől vette, ugyanis hozzá köthető a kódex előzéklapján szereplő bejegyzés, amelyben a kódex keletkezési korát a német nyelvű szövegek alapján a 14. századra helyezte.⁵ A kódex egy nyalakú szanktorále kötet, vagyis a szentek ünnepeinek zsolozsma-

¹ A tanulmány a IX. Fraknói Nyári Akadémián és a 2023 máj.-ban, Pozsonyban megtartott „*The Fifth Biennial Conference of MECERN*” konferencián elmondott előadások bővített változata. Itt szeretném megköszönni SARBÁK GÁBORNAK a kódex vizsgálatakor adott tanácsait, MADAS EDITNEK, hogy megerősítette a bécsi töredékek azonosítását, LAUF JUDITNAK a kódex liturgikus tartalmával kapcsolatos segítségét, BORCZKY ANNÁNAK a kódex díszítésének meghatározását és ROZSONDAI MARIANNE-nak a kódex kötésének azonosítását. Hálával tartozom a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár vezetőjének, GRÓCZ ZITÁNAK Kübler Ignác írásának azonosításában, és kollégáinak, TAKÁCS KAROLINÁNAK és MATULA IMRÉNEK a kutatás során nyújtott készséges segítségükért.

² BOROS ISTVÁN, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kéziratkatalógusa* (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 7), Budapest 1989, 8.

³ BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi*, 9; TÓTH TAMÁS, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása*, Budapest–Kalocsa 2014, 259–272.

⁴ A Patachich-könyvtárban a breviárium korábbi jelzete az egykor kiragasztott előzéklapon látható: Y4 1 28. A kódex vásárlásáról nem rendelkezünk információval, viszont a breviárium nem szerepel a nagyváradi könyvtárának katalógusában, és csak az említett korabeli jelzet látható a kódexben. A kódex digitális másolata elérhető a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár honlapján, <https://konyvtar.asztrik.hu/> 2024. 01. 29.

⁵ Kézírását a KFK Ms. 447/8 jelzeten őrzött levelei alapján lehetett azonosítani.

tételeit tartalmazza. A tudományos igényű leírásnak az eredményeként derült ki, hogy egy kétkötetes – a téli és nyári időszakra osztott – breviárium 15. század végi átszerkesztésével alakították ki ezt a mára fennmaradt kéziratot.

1. A BREVIÁRIUM A SZAKIRODALOMBAN

A kódex leírása már a 19. század első felétől kezdve több katalógusban is megtalálható. 1886-ban CSONTOSI JÁNOS kiadta Kovachich Márton György kéziratban fennmaradt könyvjegyzékét. Kovachich kéziratában megjelölte a kódex anyagát (*membra-na*), a méretét (*fol. maj. volumen grande*) és a keletkezésének idejét (*circa initium seculi XIV*). Ezenkívül a kalendáriumban olvasható német és latin nyelvű bejegyzéseket is fontosnak vélte feltüntetni: az évszakok kezdetét, a napállást és augusztus 27-hez II. Ottokár cseh király meggyilkoltatását.⁶ A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár 19. és a 20. század fordulóján élt könyvtárosa és a főegyházmegye érseki levéltárosa, WINKLER PÁL, a kalocsai egyházmegye történetét leíró művében az egyházi vonatkozású kódexek felsorolásában utalt a breviáriumra, amely „német rubrikákkal, hártýára írva 1300-ból” maradt fenn.⁷ RADÓ POLIKÁRP, 20. századi bencés liturgiátörténész a liturgikus kéziratokat magába foglaló katalógusában részletes leírást készített a feldolgozott kódexekről. Ő a breviáriumot az augsburgi egyházmegyéhez és az ágostonos kanonokokhoz kötötte. Az augsburgi eredetet a vörössel kiemelt július 4-én ünnepelt Szent Ulrich, augusztus 5-én ünnepelt Szent Oszvald király és az augusztus 7-én ünnepelt Szent Afra – akinek a himnusza egyedülként szerepel notációval a kódexben – ünnepével támasztotta alá. Az ágostonos jelleget pedig Szent Ágoston oktavájának és translációjának kalendárium-béli feltüntetésével bizonyította. Leírásaiban a kódexben látható főkéz mellett még hét kezet is elkülönített egymástól.⁸ Utána KÉKESI JÁNOS a

⁶ CSONTOSI JÁNOS, *A Kalocsai Főegyházi Könyvtár kézíratai*, MKSz (1883) 285. nr. 53. A KOVACHICH által idézett kalendárium-részek: „Ad 16. Febr. Sol in Piscibus Pisces. Ad 22 Febr: Hie ist Lantz. Ad 18. Mart. Sol in arietem. Ad 25. Maji: Hie ist Sumer. Ad 14. Julii: Hie die ungesunten Tag habent sich an. Ad 18 Julii: Sol in Leonem. Ad 24. Aug. festo Bartholomaei: Hie ist Herbst. Ad 27. Aug. Chunich Otacher wart erslagen. Ad 21. Oct. Der Einlehtausent Magt tach. Ad 23. Nov. Der Winder hebt sich an.” II. Ottokár 1253 és 1278 között cseh király, 1278. aug. 26-án hunyt el.

⁷ WINKLER PÁL, *A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története*, Kalocsa 1932, 41.

⁸ RADÓ POLIKÁRP, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Budapest 1973, 309–313. Tévesen tünteti fel a kódexről szóló irodalom között KNAUZ NÁNDOR leírását: „15. századi Breviarium aranyozott és színezett kezdőbetűkkel, hártýára írva. A kalocsai könyvtárban.” Lásd KNAUZ NÁNDOR, *A magyar egyház régi szokásai. VII. Régi misekönyveink. b. Külföldi missalék*, Magyar Sion 7 (1869) 736. Nr. II. Ez a könyvtár Ms. 192 jelzetű diurnále kódexe, amelyet a bécsi Maria Magdalena ágostonos kanonisszák kódexeként tart számon a szakirodalom. Köszönöm ORSÓS JULIANNÁNAK, aki a kódex leírását készíti, hogy felhívta a figyelmem erre a kéziratra. RADÓ a breviárium (Ms. 19) német nyelven megjelent leírásában az ágostonos eredetet nem említette meg. Lásd RADÓ POLIKÁRP, *Mittelalterliche liturgische*

könyvtárosképzését lezáró, kéziratban maradt dolgozatában a fenti eredményeket vette át a könyvtár állományának, és azon belül a breviárium bemutatásához.⁹ A breviáriumot TIMÁR KÁLMÁN egyik tanulmányában párhuzamként említette meg a latin énekeskönyvekben látható népnyelvű bejegyzésekre. A példákat ezzel az összegzéssel zárja: „A szabályozott kanonokok kolostoraiban dívott az anyanyelven írt rubrumok szokása mind a zsolozsmás könyvekben, mind az élén álló egyházi naptárban.” Ebben a kódexet a bécsi Szent Dorottya-kolostorhoz köti, de az állítását nem támasztja alá.¹⁰ BOROS ISTVÁN a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusában röviden leírta a kéziratot.¹¹

2. A BREVIÁRIUM SZERKEZETE

A mára fennmaradt kézirat nagyalakú, 280 levélből áll, amely levelek 30, általában *quinio*, vagyis öt levélpárból álló ívfüzetet alkotnak. Az ívfüzetek leírásakor fedeztem fel, hogy az ívfüzetek utolsó levelén lévő számozások egy részét áthúzták vagy ártírták, illetve előfordul, hogy az ívfüzet-jelzés az ívfüzetek belső levelén, tehát nem az utolsó fólión látható. Több eredeti ívfüzet-számozás hiányzik, de előfordul például két második vagy akár két tizenharmadik sorszámú ívfüzet.

A kódexben csak modern kori levélszámozás van, ami nem nyújt segítséget a levelek középkori rendjének rekonstruálásához. A kéziratban szereplő ünnepek tételeinek oldalankénti vizsgálata szintén alátámasztotta, hogy bizonyos levelek között a szöveg nem folytatódólagos. A kódex szerkezeti és tartalmi vizsgálatának eredményeként kiderült, hogy a jelenlegi zsolozsmáskönyvet kétkötetes breviáriumból állították össze. A két, téli és nyári időszak ünnepeit külön tartalmazó kötetben vegyesen voltak a *de tempore* és a *de sanctis* tételek. Ebből a két vegyes kötetből, akár a levélpárokat szétvágvá távolították el a *de tempore* részeket és néhány szent ünnepét. Az emiatt pár nélkül maradt leveleket összeragasztották egymással és egy szanktorále-kötetet alkottak belőlük. Példaként álljon itt a 20. levél, amely nem a jelenleg ismert helyén, a harmadik ívfüzet elején volt, hanem a hatodik ívfüzet középső levélpárjának volt a második levele. A 20. levél *recto* oldalán egy kivakart énektétel megmaradt nyoma vehető ki a későbbi kéz írása között: „*tor appa*”. Ez az esti imaóra, a vesperás *Hodie Christus natus*

Handschriften deutscher, italienischer und französischer Herkunft in den Bibliotheken Südosteuropas, Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg. Vol. II., Rom 1949, 349–392, 358–359, Nr. 20.

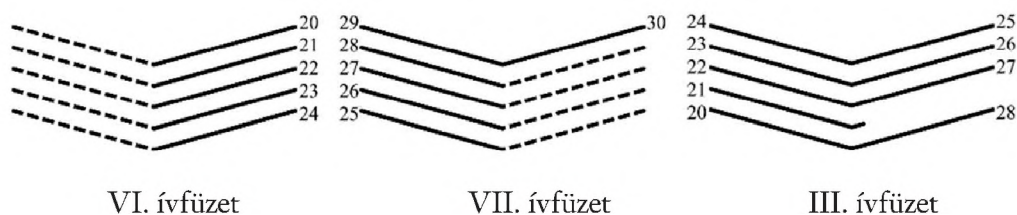
⁹ KÉKESI JÁNOS, *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár 1784–1964* (Kézirat), Kalocsa 1964, 24.

¹⁰ TIMÁR KÁLMÁN, *A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei*, Szegedi Füzetek. Nyelv-, irodalom- és Néptudományi közérdekű folyóirat 1 (1934) 201–202.

¹¹ BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi*, Nr. 18.

est hodie salvator apparuit hodie kezdetű antifóna énekének a részlete.¹² Az előtte lévő öt levelet, amelyeken a karácsony többi tétele volt, az ívfüzetből kivágták, így az ívfüzetben megmaradt másik öt levelet előrebb hozták, ezáltal az újraserkesztett ívfüzet első öt levele lett. A következő, hetedik ívfüzetet is megbontották, ebből az első négy levelet az említett pár nélkül maradt levelekhez ragasztották. Az eredetileg két ívfüzetből kivágott levelek így váltak egy ívfüzeté, és a szanktorále kódexbe a harmadik ívfüzetként kötötték vissza. Emiatt látható a VI ívfüzet-sorszám szokatlan helyen, vagyis ennek az ívfüzetnek a középső levelén, míg az utolsó levél sorszám nélküli.¹³

Az említett duplum ívfüzet-számok közül az első a római kettes, a jelenlegi kódex kilencedik ívfüzetében, a 82. levélen látható. Ennek az ívfüzetnek az első levelén, a 74. levél *recto* oldalán a Szentháromság ünnepéhez tartozó énekek és olvasmányok láthatók. Ezzel az ünneppel szoktak kezdődni a breviáriumok nyári kötetei. Ez, a 74. levél az eredeti, nyári kötet első ívfüzetéhez tartozott, de a *temporale* részek kivágásával a pár nélkül maradt levelet a következő, az egykori második ívfüzethez ragasztották, amelyből szintén két levelet eltávolítottak. A 74. levél, a *temporale* tételekkel azért került vissza a kódexbe, mert a másik oldalán Marcellinus és Péter vértanúk ünnepe volt. Az így kialakított ívfüzetben a 82. levélen látható római kettes számot áthúzva javították római kilencessé.

A kétkötetes breviárium első kötetének két ívfüzte és a felvágásuk után kialakított új ívfüzet a lábjegyzettel.¹⁴

Több ívfüzetrel is hasonlóan jártak el, majd az egybekötött ívfüzetek többségét az új rend szerint sorszámmal látták el. A két említett ünnep, a karácsony és a Szentháromság tételeinek nyomai igazolják, hogy az eredeti két kötetben a *de tempore* és a *de sanctis* tételek vegyesen voltak.

¹² Az éneknek a *Cantus Index*. Online Catalogue for Mass and Office Chants adatbázisban az azonosító-száma: Cantus ID 003093.

¹³ Ívfüzet-jelzést az újraserkesztéskor üres levélre nem írtak, csak az eredeti ívfüzet-jelzést javították át.

¹⁴ A képen a 20. századi fóliószámozás látható mindkét ívfüzetben.

3. A KÓDEX DÍSZÍTÉSE

BORECZKY ANNA a kódexben található díszítések egy részét a MARTIN ROLAND által Heiligenkreuz/Lilienfelder Fleuronée-csoporthoz tartozóként azonosította. Ennek a csoportnak a főbb jellegzetességei a háttérben rácsozat és előtte a minta, a spirál alakban elhelyezett levélminták, a háromlevelű lóherék, amelyeken belül a levelek és a szár közötti pontok egy kört alkotnak, illetve az iniciálé díszítéséhez szálakkal kapcsolódó sárkány, amelyet két lábbal, kis fejjel, hosszú nyakkal és hegyes orral ábrázoltak.¹⁵

A szanktorále illuminációjaként feltűnnek vörös és kék pálcák, amelyek a 13–14. században voltak elterjedve, de a 15. században már nem fordulnak elő. Szintén a 14. századra jellemző, hogy a mintát a betűtestben színezetlenül hagyással alakították ki. Ez a megoldás azonban más európai területen készült kéziratokban is megtalálható.

4. A KÉTKÖTETES BREVIÁRIUM RÍTUSA ÉS HASZNÁLÓI KÖZÖSSÉGE

Az egykori kétkötetes kódex és az ezekből újraserkesztett, szanktorále-kötet két liturgikus hagyományt tükröz. RADÓ a szanktorálét az augsburgi ágostonosokhoz kötötte, mert az Augsburgban igen tisztelt 2. századi vértanú, Szent Afra zsolozsmájában a vesperásra rendelt *Gaude civitas Augusta* kezdetű rímes himnusz a kódex (jelenlegi formájában) egyedülként notált énektétele.¹⁶ Ez hangsúlyozhatja az ünnep fontosságát, de az egykor két kötetből álló liturgikus könyv nagy részét kivágták, nem állíthatjuk egyértelműen, hogy eredetileg nem szerepelt a két kötetben más notált tétel. A kódexben lévő himnusz szövege egy a kritikai kiadásban nem szereplő strófát tartalmaz a 2. és a 3. versszak között. Ez a változat nem található meg az augsburgi egyházmegye liturgikus hagyományában.¹⁷ Párhuzamot egy klosterneuburgi ágostonos breviárium himnáriumával mutat, amelyben egy szó eltéréssel szerepel ez a strófa:

¹⁵ MARTIN ROLAND, *Buchschmuck in Lilienfelder Handschriften. Von der Gründung des Stiftes bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Wien 1996, 54–56.

¹⁶ KFK Ms. 19, fol. 120v–121v. AH, ed. GUIDO MARIA DREVES–CLEMENS BLUME–HENRY MARRIOTT BANNISTER, Leipzig 1886–1922, 52, 84.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül a himnuszok teljes szövegét közlő példányok BSB Ink B-846, *Breviarium Augustanum, im Auftrag von Friedrich II. Graf von Zollern, Bischof von Augsburg*, Augsburg 1493. ot., fol. XLIIa; BSB Ink B-847, *Breviarium Augustanum, gewidmet Friedrich II. Graf von Zollern, Bischof von Augsburg*, Augsburg [ca. 1495], fol. 76a; BSB Res/Liturg. 73., *Breviarium Augustense, Pars aestivales*, Basel 1512, fol. 77b; Staatliche Bibliothek Regensburg, 999/Liturg. 99., *Breviarium* [Augsburg], Ratdolt 1504, fol. LXVIIIa. Az augsburgi egyházmegyében használt liturgikus könyvek összegyűjtve megtalálhatók az *Usuarium*-adatbázisban [<https://usuarium.elte.hu/>].

„*Nunc augusta templum
Christi tunc ydolum fuisti
Nunc in veste nuptiali
Tunc in panno criminali.*”¹⁸

A kódex keletkezési helyének RADÓ általi meghatározását módosítja, hogy a kalendáriumban szereplő szentek közül többet nem ünnepeltek az augsburgi egyházmegyében, például a passauai egyházmegye 3. századi püspökét és védőszentjét Maximilianust (október 12.), az 5. századi püspökét, Szent Bálintot (január 7.) és az ő transzlációját (augusztus 4.), illetve Szent Kálmán zarándokot (október 13.), akit 1012-ben Seckauban gyilkoltak meg.¹⁹ A kalendáriumban szereplő szentek közül a valóban ünnepeltek jegyzékének elkészítéséhez a szenteknek a főszövegben való megjelenését kellett megvizsgálni. A szerkesztés miatti hiány ellenére láthatóvá vált, hogy a kalendáriumban a főkéz és a használói kezek is a szent neve felett vagy mellett az ünnep rangját is feltüntették azoknál, akiket a közösség tisztelt és zsolozsmája szerepelhetett a főszövegben. Ez alapján azonosítható a kézirat rítusa, és azok a szentek, akiknek a rangját módosították, vagy az *officium*át eltávolították. A főkéz által lejegyzett breviárium-rész rítusa összességében nem az augsburgi, hanem a passauai egyházmegyéhez áll közelebb. LAUF JUDIT több Sopronban őrzött misszale-töredék vizsgálatának eredményeként bizonyította, hogy Bécs környékén azonosítható egy a passauai rítuson belüli gyakorlat.²⁰ Ehhez áll közel az egykor kétkötetes breviárium is. A breviáriumokat ilyen szempontból még nem vizsgálták, ehhez a gyakorlathoz tartozó zsolozsmáskönyvet sem azonosítottak. Ezért a kalendárium elemzéséhez az említett eredményeket használtam, de a liturgikus tételek vizsgálatához nem állt rendelkezésemre Bécs környéki gyakorlatot követő párhuzam.

¹⁸ KN Cod. 1199, fol. 118v–119r: A latin szöveg átírásánál a Kalocsán őrzött kódex írásmódját követem. A klosterneuburgi breviáriumban *criminali* helyett *menstruali* szó szerepel. Megjegyzendő azonban, hogy a klosterneuburgi kódexben Afra ünnepének tételeinél nem szerepel utalás a *Gaude civitas* kezdetű himnuszra, hanem vesperásra a *Iesu Christe* (fol. 443v; AH 51,196), a *matutinum*ra a *Martyr Dei* kezdetű (fol. 444r; AH 51,129) himnuszt rendelték. A klosterneuburgi kódexek digitalizálva elérhetők a Manuscripta-adatbázisban: https://manuscripta.at/lib_digi.php?libcode=AT5000 (2023. 01. 29.).

¹⁹ HERMANN GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, II/1, Hannover 1892, 4–7.

²⁰ LAUF JUDIT, *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján*, MKSz (2009) 3. sz., 273–304; JUDIT LAUF, *Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg*, Codices Manuscripti 73/74 (2010) 15–30. Vizsgálatai szerint ehhez a gyakorlathoz több Bécsben őrzött misekönyv is tartozik, köztük a MARTIN ROLAND által is vizsgált, az ÖNB Cod. 4812 jelzetű misekönyve. A misekönyvről részletesebben lásd: MARTIN ROLAND, *Illustrierte Missalien in Brüm, Pressburg und Österreich in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, The History of Written Culture in the „Carpatho-Danubian” Region. I (ed. Hana Pátková–Pavel Spunar–Juraj Sedivý), Bratislava–Praha 2003, 121–153.

A Bécs környéki gyakorlatot követő liturgikus könyvek kalendáriumának kiemelkedő és a passauai hagyománytól eltérő jellegzetessége a vörössel kiemelt Kálmán ünnepe, illetve az előtte lévő napon, október 12-én ünnepelt Maximilianus, akinek az ünnepét a kódexben feketével jelölték,²¹ ahogyan a vizsgált szanktorále kalendáriumában is látható. A Bécs környéki gyakorlatból hiányzik az 5. században élt noricum-i szent Severinusnak (január 5.) a tisztelete.²² Annak ellenére, hogy a szanktorále kalendáriumában szerepel a neve, mellette az ünnep rangját nem jelezte a főkéz, a főszövegben tételei nagy valószínűséggel nem voltak, amik a szent ünnepének hiányáról tanúskodhatnak.²³ A passauai egyházmegye rítusa és a Bécs környéki gyakorlat között további eltérés, hogy utóbbiban megünneplik Szent Polikárpot (január 26.), a rendalapító Szent Domonkost (augusztus 5.) és Szent Ferencet (október 4.).²⁴ Ez a három szent szerepel a főkéz által másolva a kalendáriumban, és Domonkos tételeinek a nyoma megtalálható a főszövegben.

A Bécs környéki gyakorlat bizonyos szentek esetében megegyezik a passauai egyházmegyével: a január végén ünnepelt Szent Vigiliust, az április 24-én, Szent Györggyel együtt ünnepelt Szent Adalbertet és a szeptember 13-án a Hét szent alvó ünnepét mindkét gyakorlatot követő liturgikus könyvek kalendáriumai tartalmazzák.²⁵ E három ünnep tekintetében azonban a szanktorále eltér ezektől: az egykor kétkötetes breviárium kalendáriumában nem szerepeltek ezek a szentek.²⁶ A hiányuk a klosterneuburgi ágostonos kanonokok könyvtárában lévő 14–15. századi liturgikus könyvekkel mutat hasonlóságot. Szent Vigilius neve csak az ordinárius kalendáriumában olvasható. Szent Adalbert szintén nem szerepel bennük a kolostor Cod. 1199 jelzetű breviárium kalendáriumának kivételével, ám itt egy nappal korábban, 23-án. A szeptemberi Hét szent alvó ünnepe egyik klosterneuburgi kalendáriumban sincs benne.²⁷

Ezek alapján a kalocsai breviáriumnak mai formájában ismert, a főkéz által a 14. században másolt rétegének rítusa a Bécs környéki gyakorlatot követő kódexekhez áll közel, ugyanakkor hasonlóságot mutat bizonyos esetekben az ágostonos kanonokok gyakorlatával is. Az ágostonos provenienciát RADÓ Szent Ágoston tiszteletének, oktavájának és translációjának ünnepléséből vezette le. A Bécs környéki gyakorlatban

²¹ LAUF, *Bécs és Sopron*, 286.

²² LAUF, *Bécs és Sopron*, 287.

²³ Az ünnep rangját az egyik használói kéz jegyezte fel. A szanktorále kötetből hiányoznak azok a levelek, amelyek a jan. 4. és 14. közti ünnepeket tartalmazták. Ennek ellenére Severinus *officiumát* szerintem nem eltávolították az újraserkesztéskor a kétkötetes kódexből, hanem eleve sem szerepelt benne, amire a rangjelzés hiánya utal.

²⁴ LAUF, *Bécs és Sopron*, 288; GEORG-HUBERTUS KARNOWKA, *Breviarium Passaviense. Das Passauer Brevier im Mittelalter und die Breviere der altbayerischen Kirchenprovinz*, Sankt Ottilien 1983, 48–51.

²⁵ LAUF, *Bécs és Sopron*, 287.

²⁶ Ünnepeket egy későbbi, használói kéz másolta be a kalendáriumba.

²⁷ Az ordinárius KN Cod. 1014, és két breviárium KN Cod. 1195 és a Cod. 1199.

a szent mindhárom ünnepe megtalálható, bár ebből egyértelmű következtetés nem vonható le, de az ágostonos eredettel egyetértve sikerült a rítust pontosítani.

A kódex használóinak a meghatározásában az első levelén egy indákkal áthúzott tulajdonosi bejegyzés segít: „*Iste liber pertinet ad monasterium sancti Iacobi in wyenna*”.²⁸ Ez alapján a zsolozsmáskönyv a bécsi Sankt Jakob auf der Hülben kolostorban élő ágostonos kanonisszáké volt.²⁹ Ezt bizonyítják a kódex feltűnő jellegzetességei is, a német nyelvű rubrumok. Az anyanyelvű rubrumokkal ellátott liturgikus kódexek használata ugyanis általában női szerzetesrendekhez kapcsolható. A jelenlegi kódex főkéz által másolt anyagában két ünnepnél figyelhető meg, hogy a szent nevét a főszövegben fekete és vörös betűkkel emelték ki: Nagyboldogasszony és Szent Jakab ünnepénél. Utóbbi akár utalhatna a kolostor patrónusára is, de az egykori breviárium hiányosságát tekintetbe véve biztos következtetés nem vonható le. Szent Jakab imaóráját összevetve az egyik klosterneuburgi breviáriummal és egy passauai egyházmegye rítusát követő zsolozsmáskönyvvvel,³⁰ kiderült, hogy a három liturgikus könyvben a tételek nagymértékben egyeznek. A *matutinum* néhány antifónája és responzóriuma esetében azonban a szanktorále és a klosterneuburgi kódex mutat azonosságot és térnek el a passauai breviárium énekválasztásától vagy az énekek sorrendjétől. Mindhárom liturgikus könyvben a második vesperásnál az *O beate Dei athleta Iacobe* kezdetű Magnificat-antifóna szerepel.

A szanktoraléba azonban a második vesperás Magnificat-antifónája³¹ után további két antifónát is bemásolt a főkéz: *O lux et decus Hispaniae*³² kezdetű és az *O beate Iacobe apostole* kezdetű antifónákat. Ez a két antifóna a digitális másolatban elérhető klosterneuburgi liturgikus könyvekben nem szerepel. Előbbi a *Cantus Index* adatbázis alapján nem volt széles körben elterjedt Európában, csupán spanyolországi és portugál liturgi-

²⁸ A kanonisszák tulajdonosi-bejegyzése több formában is fennmaradt, de ez a jelzés az egykor a kolostor tulajdonában lévő 14. század végén készült Weltchronik kódexben is megtalálható ÖNB Cod. ser. n. 9470. Az azonosságra LAUF JUDIT hívta fel a figyelmem.

²⁹ A kolostor Bécsben az egykor Ungartor, ma Stubentor közelében állt, ahol a legenda szerint V. Lipót babenbergi herceg egy Szent Jakab szobrot talált. A kolostor alapításáról nincs írott forrás, 1301-ből maradt fenn az első oklevél, amely az ágostonos kanonisszákat említi a Szent Jakab-kolostor lakóiként. A közösséget a 14. században mind a Habsburgok, mind a bécsi polgárok adományokkal látták el, ennek köszönhetően az apácák telkeket tudtak vásárolni és bővíteni tudták a kolostor épületét is. A 15. században több tűzvész is pusztította a kolostort, amely a 16. század elejére igen romos állapotba került. A kolostor történetére lásd bővebben EVA MARIA HANTSCHL, *Das Augustiner Chorfrauenkloster St. Jakob auf der Hülben*, Wien 1969; BARBARA SCHEDL, *Hof – Stadt – Kloster. Zu Funktions- und Gefühlsräumen mittelalterlicher Frauenklöster in Wien*, Funktionsräume, Wahrnehmungsräume, Gefühlsräume. Mittelalterliche Lebensformen zwischen Kloster und Hof, ed. Christina Lutter, Wien 2011, 41–53; BARBARA SCHEDL, *Klosterleben und Stadtkultur im mittelalterlichen Wien. Zur Architektur religiöser Frauenkommunitäten*, Innsbruck 2009, 161–167.

³⁰ KN Cod. 1199, fol. 434r–437r; Passau Breviárium, 1515, 242r–244v.

³¹ Mindhárom liturgikus könyvben a második vesperás Magnificat-antifónája *O beate Dei athleta Iacobe* kezdetű ének. Vö. 12. lábjegyzet; Cantus ID 203373.

³² Cantus ID a00193.

kus könyvekben található meg.³³ A középkori Magyar Királyság területén használt liturgikus könyveket DOBSZAY LÁSZLÓ vezetésével kezdték feldolgozni. Eredményeik alapján az *O lux* kezdetű antifóna Jakab ünnepén az első vesperásban mint Magnificat-antifóna megtalálható a kalocsa-zágrábi rítust követő liturgikus könyvek zömében és egy szepesi breviáriumban.³⁴ A magyar és ibériai egyházmegyék mellett feltehetően Közép-Európában is ismert volt, mert egy domonkos breviáriumban és egy 14. század második feléből származó, valószínűleg dél-német területen készült diurnáléban is megtalálható az énektétel.³⁵

Az *O beate Iacobe apostole* kezdetű antifóna nem ismert a *Cantus Index* adatbázisban. A tétel – hasonlóan az előző énektételhez – megtalálható magyarországi forrásokban. Az első vesperás antifónájaként három erdélyi és öt zágrábi liturgikus kéziratban szerepel.³⁶ Emellett a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban a Pálffy család központi levéltárában az egyik regesztrum borítójaként is fennmaradt.³⁷

³³ Az eredmény a *Cantus Index* adatbázis alapján az eddig feldolgozott forrásokra érvényes. A legrégebbi a 12. századi *Codex Calixtinus*, a Santiago de Compostela székesegyházának levéltárában őrzött kézirat: Archivo de la Catedral de Santiago de Compostela, *Codex Calixtinus*, fol. 112v. A kódex leírása megtalálható a *Musica Hispanica*. Spanish Early Music Manuscripts adatbázisban, <http://musicahispanica.eu/source/22620> (2023. 09. 21.) A Santiago de Compostelához közel fekvő Lugo katedrálisának levéltárában őrzött 13. századi breviárium: Archivo de la Catedral de Lugo, jelzet nélkül, fol. 131r. Leírása szintén a *Musica Hispanica* adatbázisban megtalálható, <http://musicahispanica.eu/source/22257> (2023. 09. 21.). További két 16. század eleji brágai kézirat, illetve egy az évorai rítust követő, 1528-ban nyomtatott breviárium is tartalmazza az énektételt: Braga, Archivo da Sé, Ms. 28, *Antiphonale*, fol. 105v és Ms. 34, *Graduale*, fol. 278v; a nyomtatvány jelzete: Biblioteca Nacional de Portugal, RES. 253 P., *Breviarium consuetudinem sancte Elborensis ecclesie*, Sevilla, Jacobo Cromberger, 1528 fol. 324v. A liturgikus könyvek leírásai megtalálhatók a Portuguese Early Music Database oldalon, <https://pemdatabase.eu/source/4547>; <https://pemdatabase.eu/source/47612>; <https://pemdatabase.eu/source/97935> (2023. 09. 21.).

³⁴ Azonosítószáma a Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae (továbbiakban: CAO-ECE) sorozatban: 5.0725.0100. CAO-ECE VI/B, red. ANDREA KOVÁCS, Budapest 2008, 88. CAO-ECE V/B, red. ANDREA KOVÁCS, Budapest 2006, 290, a szepesi –a CAO-ECE sorozatban Sc-94 jelű– breviáriumban: Biblioteca Batthyaneum, Ms. III 94, fol. 340r. A kódex digitális másolata elérhető a Biblioteca Națională Digitală [<http://digitoool.bibnat.ro/R?RN=643631017>] honlapon a könyvtár gyűjteményében, http://digitoool.bibnat.ro/R/55YSCI15L51IPKCVPE33RI2XT7M9V3EPNAtD8AY4NENEGECFB-02319?func=results-jump-full&set_entry=000014&set_number=000047&base=GENot (2023. 09. 25.).

³⁵ Annak ellenére, hogy az online adatbázisokban (még) nem szerepel az énektétel, szűrőpróbaszerűen néztem és találtam a hivatkozott liturgikus könyveket. *Breviarium Fratrum Praedicatorum*, Venezia: Franz Renner et Petrus de Bartfa [c. 1477/78] és KFK Ms. 186, fol. 114v–115r.

³⁶ Az énektétel azonosítószáma: 5.07250.010. CAO-ECE VII/B, red. ANDREA KOVÁCS, Budapest 2010, 172: Tra-o, Tra-104, Tra-8247. A Vatikáni Apostoli Könyvtárban őrzött breviárium – jelzete: Vat. lat. 8247 – digitális másolata elérhető a könyvtár Digi.vatlib.it honlapján. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.8247 (2023. 09. 25.) Az antifóna a kódex 230. levelének verso oldalán látható. CAO-ECE VI/B, 164: Zag-29, Zag-120, Zag-1, Zag-10, Zag-44.

³⁷ EVA VESELOVSKÁ, *Catalogus Fragmentorum cum notis musicis medii aevi* – Archivum Nationale Slovaca, Bratislava 2014, Nr. 17. Az őrzőirat jelzete a katalógustételben Zentrales Pálffy-Archiv, Arm. VI, Lad.

5. A BREVIÁRIUM ÚJRASZERKESZTÉSE

A kétkötetes ágostonos breviárium Bécs környéki gyakorlatot követő jellegzetességeit a használói kezek eltávolították, de a kódex rendi használatban maradhatott. Az újraserkesztés eredményeként a szanktorále párhuzamot a passauai egyházmegye úzusával mutat. A használói kezek a passauai egyházmegyében tisztelt szenteket beírták a kalendáriumba és a főszövegbe beillesztették a hozzájuk tartozó tételeket, illetve az egyházmegyében nem ünnepelt szenteket tartalmazó leveleket kivágták és eltávolították a kódexből.

A fentebb már említett Szent Severinus a kalendáriumba a főkéz által másolt neve mellé az egyik használói kéz odaírta, hogy kilenc olvasmány olvasandó az ünnepén. Tételei a főszövegben eredetileg nem szerepelhettek, az ünnepén olvasandó olvasmányok közül hatot az egyik használói kéz az aprószenek tételeinek kivakart részére másolta be. Az olvasmányok, hasonlóan a passauai egyházmegye rítusát követő breviárium olvasmányaihoz, Eugippius „*Vita Severini*” című művéből származnak.³⁸ Ahogy korábban írtam, a kétkötetes breviárium a passauai egyházmegye rítusától és az azon belüli Bécs környéki gyakorlattól eltért, és a klosterneuburgi breviáriumokkal mutatott párhuzamot Szent Vigilius kalendárium-béli hiányával. Ezt az ünnepet az egyik használói kéz írta be a kalendáriumba, az első nokturnus három olvasmányának a szövegét pedig nem kivakart részre írták, hanem a hatodik ívfűzetbe illesztették be egy pergamen levélen. Az olvasmányok szövege szintén megegyezik a passauai gyakorlattal.³⁹ Ahogyan Vigiliusnak, úgy Szent Adalbertnek a hiánya is a klosterneuburgi hagyományhoz állt közel. Az ő nevét is az egyik használói kéz írta be a kalendáriumba április 24-re, Szent György mellé, ám a főszövegben az ünnep tételei nem szerepelnek, hasonlóan a szeptember 13-i Hét szent alvó ünnepéhez, amelyet szintén csak a kalendáriumba írt be az egyik használói kéz.

További, a passauai egyházmegyében tisztelt, de az egykor kétkötetes breviáriumban nem szereplő szenteket pótolták a felhasználó kezek mind a kalendáriumban, mind a főszövegben. A július 13-án ünnepelt Szent Henrik császárra a levél külső margójára írt bejegyzés utal.⁴⁰ Szent Virgilius translációja (szeptember 26.), *Martha hospita* (október 17.) és Szent Amandus (október 26.) ünnepére rendelt tételeket a használói

3, Fasc. 4, Nr. 8, Regestum 1599. A két német területen használt liturgikus könyvben nem szerepel Jakab ünnepénél.

³⁸ KFK Ms. 19, fol. 36v. *Eugippii Vita Severini* (Monumenta Germaniae Historica Scriptorum Rerum Germanicarum, 26), ed. THEODOR MOMMSEN, Berolini 1898. Az olvasmányok felosztásában egy kicsit eltérnek.

³⁹ KFK Ms. 19, fol. 49v., *Bibliotheca Hagiographica Latina Antiquae et Mediae Aetatis I–II*, ed. Socii Bollandiani, Bruxellis 1898–1899, Nr. 8603.

⁴⁰ KFK Ms. 19, fol. 100v.

kezek kivakart oldalakra másolták.⁴¹ A november 27-én ünnepelt Virgiliust csak a kalendariumba jegyezték be, a főszövegben nem találni utalást rá.

A passauai egyházmegyében nem ünnepelt szentek tételeit tartalmazó leveleket kivágták. Ezek közül négy fóliót sikerült azonosítanom, kettőt az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában az íráskép, az írástükör mérete és a sorok száma alapján. Az egyik levélen Mária mennybevételének oktávája és Szent Bernát zsolozsmájának részlete szerepel, amelynek a díszítése is megerősíti, hogy a Kalocsán őrzött kódexből származik a fragmentum. A töredék leírását OTTO MAZAL a kéziratkatalógusában közzétette, díszítését pedig MARTIN ROLAND a Heiligenkreuz/Lilienfeld Fleuronée-csoporthoz kapcsolta. Miután ezt a fragmentumot eltávolították a breviáriumból, könyvkötéshez használták fel. A töredéken látható tulajdonosi bejegyzés szerint a bécsi Szent Dorottya ágostonos-kolostor *summa Commestorii viciorum* könyvének volt az előzéklapja.⁴² Az őrzőkönyv nagy valószínűséggel Franciscus Comestor *Summa de viciis* című műve lehetett, amelyet több utalásból is ismerünk.⁴³

A töredéken Bernát neve mellett olvasható az eltávolítására utaló megjegyzés: „*da hab wir nichts*”. Ugyanezt a bejegyzést ugyanettől a kéztől találjuk a szanktorále 118. levélének *verso* oldalán, Szent Domonkos neve mellett, akinek a vesperás-tételei áthúzva láthatók az oldalon, a további imaórákhoz tartozó tételek pedig már nem szerepelnek

⁴¹ KFK Ms. 19, fol. 178r, 192v, 193rv: Márta ünnepének olvasmányait pergamen levélen illesztették be a kódexbe, fol. 197v.

⁴² ÖNB Handschriftensammlung, Cod. ser. n. 4241. Digitális másolata a könyvtár katalógusában és a Fragmentarium-adatbázisban elérhető (https://search.onb.ac.at/primo-explore/fulldisplay?docid=ONB_alma21312596470003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE&search_scope=ONB_gesamtbestand&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=default_tab&query=any,contains,4241&mode=basic&offset=30). A töredék jegyzékszintű leírása OTTO MAZAL, *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek: „Series nova” (Neuerwerbungen), Teil 4: Cod. Ser. n. 4001–4800*, Wien 1975, 108–109. MAZAL szerzőként Petrus Comestort jelöli meg, felhívva a figyelmet, hogy tőle ilyen című mű nem ismert. ROLAND, *Buchschmuck*, 54., MARTIN ROLAND, *Ergänzungen zum Band 22 der Studien und Forschungen „Buchschmuck in Lilienfelder Handschriften”*, *Unsere Heimat* 68 (1997) 124–133, 132. Roland a töredéket a ciszterci rendhez kötötte a Szent Bernát *officium* miatt, de ez a proveniencia az anyakódex alapján kizárható. A kódexben látható, hogy a *matutinum* kilenc olvasmányból áll, amely a szekuláris használatot jelzi.

⁴³ A mű egy példánya megtalálható volt a selmecbányai plébánia könyvtárában az 1501-ben készített könyvjegyzék szerint, illetve ebből a szövegből használta fel Temesvári Pelbárt a részeg zarándok történetét példaként. IVÁNKA ENDRE, *Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. II. befejező közlemény*, *Századok* (1938) 320–334, 327. Nr. 24. Ez alapján sorolták fel a plébánia könyveit a CSAPODI-házaspár, a katalógusukban: CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. III. Adatok elveszett kötetekről*, Budapest 1994, Nr. 2792. Temesvári a nagybőjti időre írt beszédek második részében utal Franciscus Comestorra a 30. *sermóban*. Fordítása a *Sermones Compilati* Kutatócsoport (<https://sermones.elte.hu/>) oldalán elérhető. KATONA LAJOS, *Temesvári Pelbárt példái*, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 18 (1902) 131, Nr. 114; PELBARTUS DE THEMESWAR, *Pomerium sermonum quadragesimalium*, Augsburg: Johann Rynmann; Hagenau: Heinrich Gran 1504, (VD16 P 1196), fol. [n7b]. A CERL Thesaurus adatbázisban szerepel egy Franciscus Comestor, de ő 1584-ben hunyt el, ami kizárja, hogy Temesvári forrásként azonosított személlyel azonos lenne.

a kódexben. Mivel a másik oldalon lévő Szent Oszvald ünnepére szükségük volt, ezt a levelet meghagyták, de Domonkos többi tételét tartalmazó leveleket kivágták. Szent Bernátot és Szent Domonkost a Bécs környéki gyakorlatban ünnepelték, a passauai egyházmegyében viszont nem. Ezért a breviáriumból eltávolították ezeket az ünnepeket, hogy a szanktorále a passauai egyházmegye rítusának megfeleljen.⁴⁴

A másik azonosított töredéken Szent Benedek első és második nokturnusának részletei láthatók.⁴⁵ Benedekről a passauai egyházmegyében megemlékeztek, de saját *officiuma* nem volt, ellentétben a főkéz által másolt eredeti ünneppel, és ezért vághatták ki az egykori kódexből.⁴⁶ Ezek a példák is jól tükrözik, hogyan távolították el a két-kötetes breviáriumból a Bécs környéki gyakorlat jellegzetességeit.

A módosítások mellett Szent Ágoston mindhárom ünnepét meghagyták, ami a szanktorále renden belüli további használatát igazolja. A passauai egyházmegyében Ágostont augusztus 28-án megünnepelték, de a szent oktávját (szeptember 4.) és a translációját (október 11.) már nem. A szanktoráléban Ágoston vesperásának és matutinumának tételei részben a főkéztől, részben az egyik használói kéztől maradtak fenn.⁴⁷ A többi imaórát tartalmazó, feltehetően két levelet eltávolították a kódexből, amelyeken Szent János fővételének vesperása és az első nokturnus antifónái szerepeltek. A főkéztől maradt meg Ágoston oktávjának ünnepe is.⁴⁸ Az átszerkesztéskor a tételeket nem húzták át, és nincsen német nyelvű megjegyzés sem az ünnep mellett, amelyben az ünnep elhagyására utasítanak. A szent translációjának ünnepe az egyik használói kéztől származik a kivakart részen, mert a főkéz által másolt tételeket tartalmazó leveleket eltávolították.⁴⁹ Nem tudni, hogy a főkéz által megadott tételeket másolták-e be vagy sem. Az ágostonos jelleget támasztja alá, hogy a már kivágott és a passauai egyházmegyében nem ünnepelt transláció „visszakerült” a szanktoráléba. Az ünnepre rendelt tételeket a két klosterneuburgi és a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött diurnáléval összevetve ez utóbbihoz áll közelebb a tételválasztás.⁵⁰

A szintén az egyik használói kéztől bejegyzett és a Bécs környéki gyakorlatban igen tisztelt Szent Kálmán ünnepének tételei részben a főkéztől, részben az egyik használói

⁴⁴ KARNOWKA, *Breviarium Passaviense*, 50. Szent Domonkos a klosterneuburgi breviáriumok kalendáriumában sem szerepel, míg Bernát antifónával való megemlékezéssel igen.

⁴⁵ ÖNB Handschriftensammlung, Fragm. 496. Digitális másolata a könyvtár katalógusában elérhető. (https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_9011935&order=1&view=SINGLE)

⁴⁶ KARNOWKA, *Breviarium Passaviense*, 29. A klosterneuburgi breviáriumokban szintén kilenc olvasmányt rendeltek a napjára, hasonlóan a vizsgált szanktorále kalendáriumához. A töredéken szereplő énektételek nem a szentek közös zsoltosmáiból vannak.

⁴⁷ KFK Ms. 19, fol. 145v–148v. A *matutinum* harmadik nokturnusának olvasmányait a megmaradt levél kivakart részére másolta az egyik használói kéz.

⁴⁸ KFK Ms. 19, fol. 155r.

⁴⁹ KFK Ms. 19, fol. 189r. A 188. és 189. levelek közül több levél is hiányzik, amelyek Ágoston ünnepe mellett Maximilianus és Kálmán zsoltosma-tételei is lehettek.

⁵⁰ KFK Ms. 192, fol. 161v–162r; KN Cod. 1199, fol. 492v, Cod. 1195, fol. 329v.

lói kéztől a kivakart részen olvashatók: Kálmán zsolozsmájának második vesperására rendelt tételek maradtak meg a főkéztől, az ezeket megelőző többi imaóra tételeit az egyik használói kéz másolta be a kódexbe. A használói kéz a rubrum szerint a *communéból*, az egy mártír közös zsolozsmájának tételeit rendelte Kálmán napjára, emellett számos tételnek megadta az incipitjét is. A főkéz által másolt tételek szintén a közös zsolozsmával egyeznek meg. Ezért Kálmán ünnepét és az egy mártír közös zsolozsmáját összevettem az egyik klosterneuburgi breviárium,⁵¹ a már említett diurnále⁵² és egy passai egyházmegye rítusát követő zsolozsmáskönyv⁵³ adott részeivel. Ebből láthatóvá vált, hogy Kálmán ünnepe a Kalocsán őrzött breviáriumban és a három ágostonos liturgikus kódexben hasonló, az egy mártír közös zsolozsmájának tételei hangzanak el az ünnepen. A passai egyházmegye rítusát követő breviáriumban, amelynek a kalendáriumában Kálmán fekete színnel szerepel, a főszövegben a szentnek saját *officiuma* van, vagyis a tételek nem a szentek közös zsolozsmájából származnak.⁵⁴ A kalocsai kéziratban a főkéztől megmaradt tételek közül a használói kéz csak a második vesperás verzikulusanak incipitjét vakarta ki, és a *Iustus ut palma* kezdetű helyére a *Gloria et honore* kezdetűt írta. A *Iustus ut palma* megegyezik mind a szanktorále, mind a klosterneuburgi kódex *communéjában* szereplő verzikulussal. A *Gloria et honore* az első vesperásban szereplő verzikus a passai, a klosterneuburgi és a szanktorále *communéjában*, amely a passai egyházmegyében a szent ünnepén elhangzik. Ez alapján az egykor kétkötetes breviáriumban Szent Kálmán tisztelete az ágostonos gyakorlatot követhette, amely az átszerkesztéskor megmaradt, de a kivágott levelek okozta hiányt a használói kezek pótolták a megmaradt levélen.

További töredékek kerültek elő a szanktorále-kötet könyvkötéséből annak 20. századi restaurálásakor. A kötés alól lefejtett két, összetartozó csíkon és az egykor kiragasztott előzéklapként újra hasznosított levélen Szűz Mária mennybevételének oktavájára rendelt tételei vannak.⁵⁵ A szanktoráléban Mária mennybevételének ünnepére rendelt, és a főkéz által másolt *matutinum* első olvasmánya felett az egyik használói kéz német nyelvű megjegyzése látható, miszerint ezeket a szövegeket nem olvassák. Helyettük három pergamen levelet illesztettek be az ívfüzetbe, amelyeken az ünnep és az azután következő napokon olvasandó szöveg szerepel.⁵⁶

Az egykor kétkötetes breviáriumból kivágott leveleket nem csak könyvkötésekhez használták fel, hanem az átszerkesztett szanktorále hibás, rongálódott leveleit is

⁵¹ KN Cod. 1195, fol. 329v.

⁵² KFK Ms. 192, fol. 162v.

⁵³ *Breviarium (Passau)*, [Wien], Alantsee Venetiis: Liechtenstein 1505, fol. 244v–246r; *Breuiarium secundum chorum alme ecclesie Patauiensis [Pars estiualis]*, Wien: Leonardi Allantse, 1515, fol. 323v–325v.

⁵⁴ *Breuiarium secundum chorum alme ecclesie Patauiensis [Pars estiualis]*, Wien: Leonardi Allantse, 1515, fol. 323v–325v. Az egy mártír tételei megegyeznek a klosterneuburgi és a szanktorále kódexekben lévőekkel.

⁵⁵ A töredékeket a restaurálásakor az előlő és a hátsó táblához erősítették.

⁵⁶ KFK Ms. 19, fol. 134v, 138r–140v.

ezeknek a darabjaival egészítették ki, illetve a szétvágott levelek összeillesztéséhez és az ívfüzetbe erősítéshez is remek anyagként szolgáltak a fragmentumok.⁵⁷ Ebben az esetben is jól látható, hogy a már nem használt, erős pergamen kódextöredékek a könyvkötés értékes alapanyagává váltak.

6. A KÓDEX KELETKEZÉSI ÉS ÁTSZERKESZTÉSI IDEJE

A kódex datálása az eddigi szakirodalomban nem egyöntetű: RADÓ POLIKÁRP a szanktorále kötetet a 14. századra, míg MAZAL a 15. század elejére datálta.⁵⁸ Az egykor kétkötetes breviárium 14. század másolási idejének megállapításához a kalendárium is támpontul szolgál. A július 2-án lévő *Visitatio Mariae* ünnep a kalendáriumban nem a főkéztől, hanem az egyik használói kéztől származik. A főkéz a főszövegbe sem másolta be Mária látogatásának tételeit, azokat az egyik használói kéz által egyhasábos írástükörben írt levelekre másolva illesztették a kódexbe. Az ünnepet 1387-ben rendelte el az Egyház, ezért feltehetően a főkéz mintapéldánya olyan területen készült breviárium lehetett, ahol 1387 előtt nem ünnepelték ezt a Mária-ünnepet. A beillesztett pergamen leveleken az 1400-ban elhunyt Iohannes a Jenstein prágai érsek históriája olvasható.⁵⁹ Az énekek választása sem a passauai egyházmegye, sem a klosterneuburgi ágostonos kanonokok gyakorlatával nem állítható párhuzamba, ahol az Európa-szerte elterjedt és Adam Easton által költött zsolozsmát imádkozták. Jenstein *officiuma* az esztergomi úzusban, néhány német, illetve francia területen készült breviáriumban található meg.⁶⁰

A szanktorále kötet átszerkesztésének idejére is találunk támpontot a kalendáriumban. A november 21-i Mária bemutatása ünnepe sem a főkéztől, sem használói kezek-től nem szerepel a kalendáriumban, illetve tételei sem olvashatók a főszövegben egyik másolótól sem. A hiányt nem a kötet újraserkesztése okozta. Ezt bizonyítja, hogy azok az ívfüzetek, amelyek ezt a napot körülvevő ünnepeket tartalmazzák, sértetlenek. Vagyis a november 19-én ünnepelt Szent Erzsébet és a 22-én ünnepelt Cecília tételeit tartalmazó ívfüzetek ezen részét nem vágták fel, a főkéz által másolt szövegeket pedig nem kaparták ki.⁶¹ Máriának ezt az ünnepét, noha már 1373 óta jelen

⁵⁷ Levél javításához lásd KFK Ms. 19, fol. 258 és a 262; levelek ívfüzetbe illesztéséhez a fol. 233.

⁵⁸ RADÓ, *Libri liturgici manuscripti*, 309; MAZAL, *Katalog*, 108.

⁵⁹ AH 48,421. A vespéráson énekelt *Asserat(!) festa iubilea* és a *completoriumban* énekelt *O Christi mater fulgida* kezdetű himnuszok. AH 48,432.

⁶⁰ BARBARA HAGGH, *Cambrai és Közép-Európa* (ford. Kiss Gábor), Magyar Egyházzene 17 (2009/2010) 81–92, 89; SZOLIVA GÁBRIEL, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből – II. A himnárius jellemzése*, Magyar Egyházzene 20 (2012/2013) 121–156, 133. A már említett Kalocsán őrzött diurnále is ennek az *officiumnak* a tételeit tartalmazza. Vö. KFK Ms. 192, fol. 100^v–102^v.

⁶¹ KFK Ms. 19, fol. 216–221.

volt több nyugati egyházmegyében, 1472-ben IV. Sixtus pápa szabadon megülhető, választott ünnepnek nyilvánította. Szintén hiányzik a kódexből az 1484-ben kanonizált és november 15-én ünnepelt Szent Lipót őrgróf, akit Bécs környékén is igen tiszteltek, a passauai egyházmegyében pedig 1506 után február 15-én a translációját is megünnepelték.⁶² A szent ünnepeihez tartozó tételeket azonban sem a főkéz, sem a használói kezek nem másolták be a breviáriumba, amely hiány jelentős eltérés a klosterneuburgi liturgikus könyvektől, mert ott már 1484 előtt is erős tisztelettel bírt a kolostoralapító. Ezek alapján nagy valószínűséggel a 14. században másolt kétkötetes kódexet a 15. század harmadik negyedén szerkesztették újra. Ezt a datálást a szanktorále könyvkötése is alátámasztja. A kötetet ROZSONDAI MARIANNE azonosította és a Holter B7, *Doppellilie spitzoval* elnevezésű csoportba sorolta, amely a nagy, magában álló virágmintás pecsétet használó könyvkötő műhelyek közé tartozik. Ezek a műhelyek 1450 és 1480 között működtek Bécsben.⁶³ A B7 jelzésű műhelyben a szanktorále kötéséhez és a visszakötött fóliók megerősítéséhez, kiegészítéséhez is felhasználták a kivágott leveleket.

7. ÖSSZEGZÉS

A Kalocsán őrzött szanktorále jelenlegi formáját a 15. század harmadik negyedében egy kétkötetes breviáriumból, egy nyári és egy téli kötetből állították össze, amelyek vegyesen tartalmazták a *de tempore* és a *de sanctis* tételeket. Az egykori breviárium rítusa a passauai egyházmegyén belül a Bécs környéki gyakorlathoz és az ágostonos hagyományhoz állt közel, és az ágostonos kanonisszák bécsi Sankt Jakob auf der Hülben kolostorának volt a tulajdona. Az egykori két kötetből egy szanktorále kötetet szerkesztettek oly módon, hogy a *temporale*-részeket eltávolították és a szentek ünnepeit is a Bécs környéki gyakorlattól elmozdulva – de az ágostonos hagyományt megőrizve – a passauai egyházmegye rítusához került közelebb a kódex. Az újraserkesztés tehát a kétkötetes breviáriumból szanktorále kötetként újra vagy továbbra is használhatóvá tette.

⁶² HERMANN GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, II/2, Hannover–Leipzig 1898, 128.

⁶³ KURT HOLTER, *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance. Werkgruppen und Stempeltabellen*, Codices Manuscripti 1977, Sonderheft, 10–11. HOLTER a könyvkötőműhely termékeként két, az Österreichische Nationalbibliothekben őrzött kéziratot azonosított, amely alapján sem a könyvkötő mestert, sem a műhely helyét nem tudta meghatározni.

FÜGGELÉK

I.

ÖNB, Fragm. 469

BREVIARIUM CANONISSARUM REGULARIUM SANCTI AUGUSTINI

14. század – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint a Kalocsai Főszékesegyházi

Könyvtár, Ms. 19, ÖNB Cod. ser. n. 4241)

Megsárgult, szúrágta pergamenlevél: 290×220 mm. – Kéthasábos írástükör: *253×86+15+90 mm. 24 megmaradt, tintával vonalazott sor. Eredetileg 26 sor. – 14. századi gótikus könyvírás. – Kétsoros vörös és kék iniciálék váltakozva, vörös és kék majuszkulák váltakozva, fekete majuszkulák vörös megerősítővonallal, vörös paragrafusjel, rubrum.

Őrzőkönyv: ismeretlen. Repülő előzéklap lehetett az egykori őrzőkönyvben. – A töredéken: 1. A f. 1r felső margóján vörös S iniciálé rajza, a betű íveinek előrajzolása is látszódik. 2. Íráspróbák vörössel: a f. 1r-n: *Pater noster*; *Mein Dienst*, M iniciálé, a f. 1v-n: *Domine quis* (Ps 15,1?).

Eredet – használat: A töredéket egy kétkötetes breviárium részeként a bécsi Sankt Jakob auf der Hülben kolostorban használták, majd a 15. század harmadik negyedében kivágták az anyakódexből.

BREVIARIUM CRSA. Benedicti abb.

f. 1r–v I Noct. Lect. II [Hic itaque ... incau]te derelictum casu accidenti fractum est, sicque ut in duabus partibus inveniretur divisum. (Gregorius Magnus, Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum, Lib. II, cap. I, PL 66 [1866], 128A); R. *Puer fletum subsecute consolatus nutricule* ... (Cantus ID 601912); V. *Elongatus a nutrice* ... (Cantus ID 601912a); Lect. III *Quod mox ut rediens nutrix illius invenit, vehementissime ... capisterium reddidit, quod fractum tulerat*. (Gregorius Magnus, Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum, Lib. II, cap. I, PL 66 [1866], 128A–B); R. *Agnosce Dei famule surrexit* ... (Cantus ID 600065); V. *Hec dies quam fecit Deus* ... (Cantus ID 600065a); II Noct. A. *Sanctum Romanus habitum dans* ... (Cantus ID 204481); A. *In specu sub quo latitat Dei* ... (Cantus ID 202480); A. *Adthleta (!) Dei gravibus* ... (Cantus ID 200400); Vers. *Iustum deduxit Domino per vias rectas* (Cantus ID 008115); Lect. IV *Festiva beati Benedicti sollempnitas Christo Domino* ... (S. Odo abbas Cluniacensis, Sermones quinque, Sermo III de Benedicto, PL 133 [1853], 721D–722A); R. *Servus Dei Benedictus stetit* ... (Cantus ID 602193); V. *Orans iacentem suscitavit* ... (Cantus ID 602193a); Lect. V *Unde et istum patrem divino quondam* ... (S. Odo abbas Cluniacensis, Sermones quinque, Sermo III de

Benedicto, PL 133 [1853], 722A, 723D); *R. Benedictus quam devotas Deo solvebat ...* (Cantus ID 600304); *V. Uterque duxit gaudia soror ...* (Cantus ID 600304a); *Lect. VI Non ab re sanctus Benedictus Moyse comparatur ... iste vero multas* [ex populo ...] (S. Odo abbas Cluniacensis, Sermones quinque, Sermo III de Benedicto, PL 133[1853], 724A).

2.

ÖNB, Cod. ser. n. 4241

BREVIARIUM CANONISSARUM REGULARIUM SANCTI AUGUSTINI

14. század – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 19, ÖNB Fragm. 469)

Megbarnult, helyenként gyűrött pergamenlevél: 395×283mm. – Kéthasábos írástükör: 292×87+17+90 mm, 26 tintával megvonalmazott sor, az írástükör vonalazásra mérőleges oldala dupla vonallal keretezve. – 14. századi gótikus könyvírás. – Négysoros, a Heiligenkreuz/Lilienfelder Fleuronée-csoporthoz tartozó *D* iniciálé, kétsoros kék *B* iniciálé nyoma, vörös és kék majuszkulák váltakozva, fekete majuszkulák vörös megerősítő vonalakkal, vörös minuszkulák feketével váltakozva *Maria* nevében, rubrum.

Őrzőkönyv: ismeretlen. A töredéket 1927-ben keményítáblás kötésbe varrták bele. Repülő előzéklap lehetett az egykori őrzőkönyvben. – A töredéken: 1. Íráspróbák: *Methamorphoseos, Ovidius primo Methamorphoseos, ex Commestorio viciorum, homo quidam, in nomine Domini amen, in nomine, universis ac singulis(?)*, gg xxx(?); 2. Tollpróbák: *S, O, C* iniciálé; 3. A f. 1v-n az egykori őrzőkönyv-beli tulajdonosi bejegyzés: *Iste liber est monasterii Sancte Dorothee Virginis Vienne Canonicorum Regularium Ordinis Sancti Augustini, in quo continetur egregia Summa Commestorii viciorum.*

Eredet – használat: A töredéket egy kétkötetes breviárium részeként a bécsi Sankt Jakob auf der Hülben kolostorban használták, majd a 15. század harmadik negyedében kivágták az anyakódexből.

BREVIARIUM CRSA. Infra Octavam Assumptionis Mariae, Bernardi abb.

f. 1r–v Infra Oct. Assumptionis Mariae Lect. III [...] *licis suis*. Lect. IV *Signum magnum apparuit in celo ...*; Lect. V *Et defectus omnis sub ea est ...*; Lect. VI *Candissimus sane et candidissimus amictus ...* (Bernardus Claraevallensis, Dominica infra octavam Assumptionis B.V. Mariae, PL 183 [1854], 430D–434C) – *Von sand Bernhart* [mellette az újraserkesztésre utaló megjegyzés: *da hab wir nichts*] >vesperas von unser vrowen< *A. Ecce tu pulchra es* (Cantus ID 002547); *Ps. Dixit Dominus*; >mit dem anderen< *Cap. Dilectus a Deo et hominibus ...*; *R. Beatus Bernhardus quasi vas auri ...* (Cantus ID

600239); *V. Factus est quasi ignis effulgens ...* (Cantus ID 600239a); *H. Bernhardus doctor* (AH 52,131); *Vers. Amavit eum Dominus et ornavit eum ...*; *Mg A. Magnificavit sanctum suum Dominus ...* (Cantus ID 202973); *Or. Perfice quesumus Domine pium in nobis ...*; >von unser vrowen< *A. [Beíratlan]*; *Invit. In confessione laudis adoremus ...* (Cantus ID 100139); *Ps. Venite*; *H. Bernhardus doctor*; *I Noct. A. Vie viri sancti vie pulchre ...* (Cantus ID 205167); *Ps. Beatus vir*; *A. Semitas iusticie viasque ...* (Cantus ID 204587); *Ps. Quare fremuerunt*; *A. Benedictio Domini super caput ...* (Cantus ID 200650); *Ps. Domine quid multiplicati*; *Vers. Amavit eum Dominus ...*; *Lect. I. Bernhardus Fontanis oppido Burgundie patre Cecilino ... dignitate seculi sed dignioribus [ac nobilioribus ...]* (Bernardus Claraeualensis, Vita sancti Bernardi abbatis, PL 185 [1860], 470A).

HENDE FANNI